

Сергій РІЗНИК
/ кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права, заступник декана юридичного факультету ЛНУ імені Івана Франка

Мустафа ДЖЕМІЛЄВ
/ лідер кримськотатарського народу, політичний та громадський діяч, дисидент, народний депутат України

«ЖИВИ В КРИМУ»

«ЩОБ У ЛЮДИНИ БУЛА САМОПОВАГА ВІДЧУВАТИ СЕБЕ ГРОМАДЯНИНОМ, ЛЮДИНОЮ, ВРЕШТІ-РЕШТ ВОНА ПОВИННА ВИКОНУВАТИ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК НЕЗАЛЕЖНО ВІД ОБСТАВИН»

Інтерв'ю з лідером кримськотатарського народу, політичним та громадським діячем, дисидентом, народним депутатом України Мустафою Джемілевим

• *Шановний Мустафа-ага, у чому, на Вашу думку, полягає взаємозв'язок кримськотатарсько-го й українського народів як етнічних спільнот та їх поєднання в українській політичній нації?*

Якщо пригадати, як трактували взаємини кримськотатарського й українського народів у радянський період, то переважно зазначали про набіги кримських татар, називали їх розбійниками. Насправді це ж було зовсім по-іншому. Так, були різні моменти і сутички. Але більше було спільного. Навіть після взаємних набігів козаки і кримські татари збиралися й обговорювали: хто у кого що забрав і хто кому що повинен відшкодувати. Жили як сусіди, сусіди іноді сваряться, але здебільшого вони живуть мирно і спокійно співіснують. А Росії це було дуже важливо: поперше, для виправдання депортації, оскільки це народ нехороший. Пригадується анекдотичний випадок: у нас був, покійний вже, керівник кримськотатарської діаспори, Ахмед Караугли, він займав посаду міністра туризму, а потім очолював діаспору. Здається, в 52 році з ініціативи українських націоналістів було створено антибільшовицький блок народів. Кримські татари теж були представлені там. І на якомусь засіданні в Мюнхені або деінде, хтось виголосив про кримських

татар, що взагалі-то вони розбійники, постійно нападали на Україну, забирали красивих жінок, вивозили їх ... і всі дивляться в мій бік, як я відреагую. Я піднімаю руку і кажу: так, було таке, але в цьому винні самі українці. Всі здивовано: як це українці винні? Ви подивіться на мадам Стецько, яка вона красива у свої 50 років, уявіть, якою вона була у 18 років, хто її не вкраде...?

• *Гарна історія! На мою думку, вона демонструє Ваше ставлення до життя, воно є дуже позитивним, хоча Ви усе це життя – в боротьбі! Якщо не помиляюсь, сім разів Ви отримували судові вироки, 15 років ув'язнення, і я так дозволю собі припустити, що Ви, проживши певний відрізок життя, планували хоча б період досвідченого віку повести спокійно, присвятити себе сім'ї... Чи могли Ви уявити, що у XXI столітті відбудеться ця жахлива історія з російською агресією і що цю боротьбу Вам знову доведеться вести щоденно і сьогодні?*

Так, неймовірно, що в XXI столітті якась країна через те, що у неї більше танків та літаків, увірветься до іншої країни, захопить її та навіть анексує, повідомить, що це її територія. Мало в це

вірилося не тільки в самій Україні, але й у всьому світі. Зрештою, є якісь міжнародні домовленості, двосторонні угоди. Я прочитав, що кілька сотень домовленостей вони порушили. Але все-таки після російсько-грузинської війни 2008 року були всі підстави насторожитися. Я пам'ятаю ми тоді робили заяву. Якщо не помиляюся, в газеті «День» у формі мого інтерв'ю. Я тоді чітко говорив, що наступним на черзі може бути Крим. З огляду на це пропонував ряд заходів, які, на мій погляд, повинна зробити Україна, щоб забезпечити свою територіальну безпеку. По-перше, ми говорили про те, що під час російсько-грузинської війни кораблі Чорноморського флоту виходили і бомбили Поті – територію Грузії, тобто Росія втягувала нас у свою війну. Це достатні підстави для того, щоб розірвати договір про перебування Чорноморського флоту. І нас світ зрозуміє. Хоча, можливо, будуть потрібні певні компенсації за порушення домовленостей. Ми говорили про необхідність денонсації цього договору. По-друге, ми говорили про те, що ... це могло спостерігатися, оскільки консульство в Сімферополі масово роздавало російські паспорти. Є така народна прикмета: за російськими паспортами йдуть російські танки. Так було в Грузії. Ми говорили про необхідність перевірити дії консульства і закрити його. По-третє, надзвичайно важливо, стягнути на територію Криму елітні українські війська, їх достатню кількість, щоб хоча б протистояти двадцятитисячному корпусу Чорноморського флоту. Абсолютно нічого не було зроблено. А після приходу до влади Януковича, все відбувалося з точністю навпаки. На жаль, вийшло так.

• У цьому плані взагалі просто страшно уявити собі, в якій ситуації опинилися кримські татари в сьогоднішніх умовах. Яка позиція лідерського складу кримських татар щодо ключових моделей поведінки в умовах окупації?

У нас гасло до всіх співвітчизників: не покидайте Крим, перетерпіть цю ситуацію.

• Можна сказати, що це основна, пріоритетна позиція: «Не покидайте Крим, в першу чергу!»

Так, і зараз є гасло: «Живи в Криму». Як би важко не було, живи в Криму. Але все одно, люди виїжджають, за нашими оцінками, більше 20 тисяч кримських татар виїжджає.

• А на сьогоднішній день, скільки орієнтовно серед населення Криму становлять кримські татари?

Точних даних немає. Ось я говорив Вам про результати перепису. 13,5 % за переписом жовтня 2014 року, а зараз вже 10,5 %. Якщо в абсолютних цифрах, то виходить, що нібито Крим покинуло 48 000 кримських татар. Насправді це не так. І взагалі результати перепису окупантів можна не сприймати серйозно, принаймні щодо кримських татар. Дуже багато кримських татар взагалі не брало участі, бойкотувало ці переписи. А у чимало поселень кримських татар вони навіть і не заходили. Тому у них дані приблизні. З етнічними українцями там трохи інакше. Вони брали участь у переписі, але у них теж дуже занижені цифри. Тому за вказаними цифрами не можна оцінювати. У нас чіткого підрахунку, скільки прибуло теж немає. Ми орієнтуємося на дані організації КримSOS, але тут беруть на облік тільки тих, хто звертається до них за допомогою. Використовуючи їх підрахунки, є підстави стверджувати, що приблизно 20 тисяч кримських татар виїхало. Але насправді, напевно значно більше. Коли ми з ними спілкуємося, закликаємо залишатися в Криму. Вони відповідають: ви правильно говорите, але ви ж не можете гарантувати, що завтра мого сина не вкрадуть і не вб'ють. І вони цілком праві, ми не можемо цього гарантувати.

• Але переважна більшість все-таки залишається – і це дуже важливо. Ми з Вами раніше говорили про те, що це є дуже велика діаспора кримськотатарського народу, зокрема в Туреччині, яка в десять разів перевищує те населення, яке зараз у Криму. Чи розглядаєте Ви в стратегічному контексті, нехай на далеку перспективу, питання репатріації кримських татар?

Знаєте, ось у 1926–1927 роки після утворення Кримської автономної радянської соціалістичної республіки, це була національно-територіальна республіка, очолювана кримським татариним, соціалістом Ібрагімовим. Ось він тоді висував проект репатріації, не з Туреччини, а з земель колишньої Османської імперії: Болгарія, Румунія і т. д. Цей проект жваво обговорювали, але потім його в ЦК зарубали, а самого Ібрагімова розстріляли 1928 року. Після проголошення незалежності

України ми теж стверджували, що будемо наполягати на тому, аби українська держава дозволила нашим співвітчизникам повернутися до Криму. В перші роки Крим, по праву, називали «краєм неляканих комуністів», там була дуже сильна комуністична партія. Та й узагалі, склад населення був такий: пенсіонери, колишні ГБісти, члени ЦК. Там атмосфера була зовсім іншою, ніж, скажімо, у Вас, на західній частині України, і нам було дуже важко там. Від Києва ми не отримували суттєвої підтримки. Київ нас згадував, коли загострювалися відносини з керівництвом АРК. Пам'ятаєте «мешковщина» і т. д., коли вони там проголошували ледь не незалежність? Тоді кримські татари були дуже потрібні. Але коли криза усувалася, про нас знову усі забували. Нас починали дуже любити перед виборами, тому що у нас дуже консолідований електорат: близько 80 % кримських татар враховує рекомендації Меджлісу кримськотатарського народу, Курултаю. І домовившись із керівництвом Меджлісу можна було розраховувати на певну кількість голосів. Але вийшло так, що ми завжди голосували за національно-демократичні сили. А вони, як правило, не приходили до влади. Тому ті, хто здобували владу, були до нас або байдужі як, скажімо, за Януковича – різко ворожі. Тому і проблеми у нас не вирішувалися. Вина України, українського керівництва в тому, що, по-перше, Служба Безпеки України в Криму працювала як філія ФСБ. Ми отримували в опосередкованому вигляді аналітичну інформацію про ситуацію в Криму. Там були такі слова, що кримські татари і Меджліс, який їх представляє, є основними силами, які протистоять стратегічними інтересами Росії в Криму. Які саме інтереси не уточнювалось, але те, що ми для них вороги, було зрозуміло... І в той час, ми перехоплювали аналітичну записку СБУ, яку скерували їхньому керівництву в Києві (у часи Януковича уже). Там ішлося про те, що кримські татари і Меджліс є головною опозиційною силою на території кримського півострова. Як ФСБ, так і СБУ пропонували заходи щодо боротьби з Меджлісом: створювати клонові організації, як їх розколювати... І якщо мета ФСБ полягала у тому, щоб у керівництві Меджлісу впровадити проросійськи налаштованих кримських татар, то в СБУ було більш прозаїчне завдання: розколоти, ослабити...

• Чи можемо ми говорити, що сьогодні, врешті-решт, фактично вперше в новітній істо-

рії Української держави центральна українська влада в повному порозумінні з лідерами кримськотатарського народу і спільними зусиллями робиться все можливе для того, щоб допустимими інструментами відновити територіальну цілісність України з урахуванням інтересів корінного народу – кримських татар?

Я б не сказав, що всі структури української влади однаково підходять до цього питання. Але однозначно можу сказати, що у Президента країни – Петра Порошенка, чітка позиція. Ще в 2014 році, коли мене запросили до Варшави на вручення премії Солідарність. Тоді зібралося 18 або 20 президентів, Порошенко теж там був і у нас відбулася окрема розмова щодо майбутнього Криму. Він тоді чітко сказав, що відтепер, після деокупації, там повинна бути національна автономія кримськотатарського народу – Кримськотатарська національна автономія. Я йому ще тоді сказав: необов'язково, щоб вона називалася Кримськотатарська автономія, нам найголовніше зміст – щоб були захищені права кримськотатарського народу. І треба наголосити, що він від цієї своєї лінії не відвертався, він це повторив виступаючи у Верховній Раді України, за його ж ініціативою була створена робоча група, яка вже завершила роботу з внесення поправок у 10 главу Конституції України, що стосується Автономної республіки. Але питання в тому, що це вирішує не лише президент. Рішення має бути прийнято Верховною Радою, конституційною більшістю. А чи зберемо ми 300 голосів? Це дуже проблематично.

• А на сьогоднішній день робота над основним текстом законопроекту ще триває, так?

З нашого боку практично закінчена, зараз офіційна така робоча група повинна зробити свій висновок. Там приблизно 25 членів робочої групи. І як мінімум треба, щоб 13 із них нас підтримали.

• Якщо ще трохи повернутися до нашої спільної історії та спільного майбутнього українського та кримськотатарського народів у єдиному українському народі, то виникає дуже багато абсолютно неймовірних паралелей. І українці, і кримські татари історично зазнавали геноци-

дів, зазнавали репресій; маємо одного ворога. Чи бачите Ви ті елементи у нас, які ми можемо зараз покращити, які на майбутнє не дозволять наступним поколінням вчергове зазнавати тих поневірянь, які пережили Ви особисто і наші з Вами діди та прадіди?

У культурі кримськотатарського й українського народів знаходять дуже багато спільного – вишиванки у вас і у нас. Але це цілком природно, тому що протягом багатьох століть поруч одні з одними жили, відбувався взаємний обмін. Окрім того, не секрет, що багато українців приїжджали в Крим і асимілювалися. І взагалі застосування терміна «татари» щодо кримськотатарського народу вважається не зовсім правильним. Так, дійсно в 1223 році разом з армією Джучі бея приїхало близько 2 тисяч татаро-монгол зі своїми сім'ями. Загалом вони становили близько 10 тисяч. Після смерті Чингісхана, частина їх навіть виїхала. Народ цей формувался з тих національностей і тих етносів, які там проживали – генуезці, римляни. Ось нам кажуть, що до вас там жили генуезці, греки, візантійці, римляни. А ми відповідаємо, що так, ми і є тими самими народами. Після укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору в 1774 році, коли Росія відповідно до нього мала піклуватися про християн у Кримському ханстві, Катерина II проявляла піклування суто по-російськи: вона стала вивозити християн із території Кримського ханства. Вони поселяли їх близько Маріуполя, і зараз там можна зустріти селища Алупка, Алушта, Ялта. А вивезення було досить таки не добровільним. Люди збиралися біля церков, їх садили у вози та вивозили. І для того, щоб уникнути депортації, тоді почався масовий перехід християн в іслам. Наприклад, у тій місцевості, де я народився, – Судакська долина, там переважно проживали генуезці, ніхто їх не депортував, тоді не в моді були етнічні чистки. Вони з часом всі стали кримськими татарами, перейшли на цю мову, прийняли іслам. Тому, зверніть увагу, типаж у кримських татар досить таки різні. Було змішання і з українськими поселенцями, які приїжджали в Крим, вони теж складова частина кримськотатарського народу.

• Це дуже цікаво. Ви от, майже в кожній відповіді, так чи інакше, прямо чи опосередковано загадуєте Росію, що й не дивно. Чи Ви допускаєте,

що ця держава колись може перетворитися в демократичну державу. Чи перетворення Росії в цьому вигляді на демократію неминуче призведе до її розпаду, як багато хто говорить?

Протягом століть Росія, по суті, ніколи не була демократичною країною. При Єльцині, ще відносно дуже короткий період часу. У всі часи, починаючи від Івана Грозного дотепер, проявлялися хапальні інстинкти у цієї держави – відхопити і нав'язати своє. І ніколи у Росії не було союзників: або підлеглі, або раби, або вороги. Тому дуже проблематично говорити про майбутнє демократії в російській державі. Ви знаєте, премію Солідарності в 14-му році дали мені, а в 2015 – дочці Немцова. І вони мене теж запросили. Коли ми стояли поруч із Жанною Немцовою, Лех Валенса виголошував таку промову: «Росія переживає складний час, м'яко кажучи, але ми сподіваємося, що Росія стане демократичною державою і буде членом європейської сім'ї народів». Жанна Немцова поруч зі мною сидить і говорить мені на вухо: «Боже мій, які вони наївні люди! Вони просто не знають Росію, вона ніколи не стане демократичною». На жаль, поки це так. Я пам'ятаю в радянські часи, ми дискутували з цього приводу у сина покійного відомого правозахисника генерала Петра Григоренка. І була така думка, що не вся Росія може бути демократичною країною, вона повинна розколотися. Наприклад, як Новгород був демократичним регіоном. І тоді вона перестане становити загрозу для цивілізованого світу.

• Чотири роки минуло уже від анексії Криму. Як, на Вашу думку, за цей час мета відновлення автономії кримського півострова віддалилася чи наблизилася?

Я думаю, що українське суспільство, як народ загалом, так і український істеблшмент суттєво змінив свою позицію стосовно кримськотатарського народу. В тих умовах зради при всьому, що відбувалося в Криму, кримські татари все-таки виявилися ледь не єдиними українцями на території Криму. Питання відновлення нашої національно-територіальної автономії – це була основна вимога національного руху післявоєнного періоду. Ще в радянські часи ми з цими лозунгами висувалися. Радянська влада, зрозуміло,

нас одночасно відносила і до екстремістів, антирадянщиків, ще й називала автономістами. В Україні, уже після повернення, про питання відновлення автономії і чути не хотіли. Коли в 1991 році, перед розпадом Радянського Союзу в Криму проводили референдум на предмет відновлення так званої Автономної Радянської Соціалістичної Республіки Крим, ми виступили в той час проти. Адже тоді йшлося про утворення російської автономії в Україні, а ми говорили про автономію корінного народу. Але сталося те, що сталося... Українська влада дозволила провести референдум і за його результатами утворили цю автономію. У мене тоді була окрема зустріч з Кравчуком. Я говорив про те, що «ви робите велику помилку. Ви створюєте сепаратистську проблему для України». А він казав, що у нього іншого виходу немає, що інакше, якщо ми заборонимо цей референдум, то отримаємо таку ж ситуацію, як у Придністров'ї чи Карабасі. Хоча я думаю – це не зовсім так. Радянська влада уже була не настільки сильною, щоб робити такі речі. Але він зазначив, що надалі ми цю автономію будемо наповнювати національним змістом. Та ніякого наповнення не відбулося. І аж до окупації, ми, власне кажучи, на своїй території були найбільш дискримінованою частиною народу. Достатньо сказати, що якщо ми становили у кількісному відношенні приблизно 13,5 % населення півострова, то в структурах влади ми були представлені від 0 % (скажімо, в Службі Безпеки України і т. д.) до 3–4 %.

• *Мустафа-ага, от ми згадували Ваш досвід відбування покарання, болісний досвід, здобутий у різних закладах на території СРСР, ваш досвід позиції громадянської. Звідки, поділіться будь ласка, у молодій людини, яка була депортована ще практично у віці немовляти, виросла в Узбекистані як Радянській республіці, оточена фактично такою ж російською радянською пропагандою, з'явилися ідеї не лише боротьби за права свого кримськотатарського народу, але й взагалі ідея боротьби за права людини. Коли у Вас уперше виникло розуміння важливості такого поняття, як права людини і необхідності боротьби за них, аж до ризику власного життя і здоров'я, на що ви неодноразово йшли?*

Кримські татари, на відміну від інших національностей, напевно менш піддавалися радян-

ській пропаганді вже тому, що їх жорстко і підло виселили з їхньої батьківщини. І тому переконали депортованого, що радянська влада є найкраща... складно, та й люди отримували інформацію, моральний досвід переважно в сім'ї. Я дуже добре пам'ятаю в 1953 році, коли помер Сталін, вся школа плакала, крім кримських татар. Ще пам'ятаю керівник нашої групи Бекмамбетов підбіг до нас і каже: «хлопці, всі плачуть, тільки наші не плачуть. Треба поплакати, хлопці, інакше, нас ув'язнять, як наших батьків. Ось я цибулю приніс, давайте потremo очі і треба поплакати». Таке ось було. Тому люди здебільшого отримували виховання в сім'ї. У нас вдома постійні розмови тільки про Крим і про ті жорстокості, які приніс радянський режим. Ніяких симпатій, звичайно, за рідкісними винятками, у нас до цього режиму не було. І тому дуже легко у нас вийшло, що і національний рух, і рух за повернення на свою батьківщину та поновлення своїх прав консолідував весь народ.

• *Великою мірою ідея боротьби за власний народ могла не дійти до її розвитку у те, що народ має жити за демократичними правилами. Багато національно-визвольних змагань у той час відкладали питання визначення власного устрою на пізніше. Таких прикладів є достатньо багато. А от саме ідея прав людини, яку ви в той час поділяли з дисидентами світового масштабу, такими як академік Андрій Сахаров та, згаданий Вами, генерал Григоренко і В'ячеслав Чорновіл, очевидна. Переконання у необхідності демократії – це було розуміння, що лише в такому режимі може утверджуватися та розвиватися кримськотатарський народ чи це було зумовлено більше космополітичними цінностями?*

Тут і те, і інше. По-перше, прагматично боротися з радянським режимом за допомогою терору – безперспективно та веде в глухий кут. Це не приблизить, а віддалить вирішення проблеми. По-друге, це суто моральні мотиви, які походили з того, що ніяка перемога не вартує, аби в результаті боротьби постраждали невинні люди. Оскільки тоді коли ведеш боротьбу зі зброєю, з терором, з вибухами, обов'язково страждають невинні люди. В нас є таке поняття, «харам» – нечесливий. А тому така перемога буде «харамом», якщо в результаті цієї перемоги постраждають

невинні люди, проллються сльози невинних дітей. Це в нас від Ісмаїла Гаспринського, нашого просвітителя. Дослідник Лазеріні писав статтю про Ісмаїла Гаспринського та, порівнюючи епоху Гаспринського та епоху Мустафи Джемілева, стверджував: «різниця між ними в тому, що Ісмаїл Гаспринський все своє життя боровся за просвіту власного народу. Йому ніколи в голову не приходило, що наступне покоління буде боротись не те що за просвіту, а за просте виживання і повернення на власну батьківщину. Але безспірно те, що якби у кримських татар не було Ісмаїла Гаспринського у них зараз не було б такого, який користується великим авторитетом у світі, демократичного, націонал-демократичного руху». Такий ось у нього погляд.

• *А наскільки цей демократичний рух, про який Ви згадали, який на сьогоднішній день постає в зовсім іншій якості, у 70–80-х роках залежав від ролі особистості? Це питання дуже цікавить багатьох людей. Зокрема, наскільки мені відомо, у Вашому звільненні величезну роль відіграв академік Андрій Сахаров, а також домовленість між Рейганом і Горбачовим?*

Взагалі у процес мого визволення внесок був дуже великого кола людей. Я знаю, що в Туреччині були демонстрації, біля посольства кидали ..., вінки чорні ставили, вимагали мого звільнення в Стамбулі, в Анкарі. Було дуже багато інших виступів. Але я також знаю, що у 1986 році, коли Горбачов подзвонив Сахарову, який був на той час у заслання в Горькому, і повідомив йому, що є рішення політбюро і він може повертатись із заслання до себе в московську квартиру, Сахаров відповів, що він не повертатиметься сам, і що нехай вони звільнять принаймні його близьких друзів. Це вже потім, після повернення, говорили, що він передав список з 23 людей. І я в цьому списку був четвертим або п'ятим. Це було за декілька місяців до мого звільнення. У мене в Магадані закінчився строк і проти мене відкрили нову кримінальну справу за зовсім абсурдним звинуваченням по «андроповській» статті 188-3 КК РРФСР – за таким, що не став на шлях виправлення. Збирали декілька десятків порушень, а потім казали, що не став на шлях виправлення, за цією статтею судять і додають додатковий строк. Мерзенна стаття, бо за нею можна було отримати пожитте-

вий строк. За такою статтею відкрили щодо мене кримінальну справу і відбувся процес. Але процес був досить цікавий: виступають один за одним свідки-злочинці, розказують, який я поганий, як я псував хороших радянських в'язнів, робив з них антирадянських. Мені не дали навіть сказати останнє слово, виголосити промову на свій захист. Суддя сказав, що суд видаляється на нараду. До мене підійшли, забрали всі мої документи, вивели та на «воронки» посадили, це був жовтень і відповідно досить холодно було. От я 3–4 години в цьому «воронку» сиджу і тут мене завели назад та зачитують вирок. По всіх пунктах звичайно винний, винний, винний, засудити до 3 років позбавлення волі (максимальний строк за цією статтею). А далі найцікавіше: «Але! Враховуючи гуманність радянського суду, враховуючи, що у обвинуваченого на вихованні є неповнолітня дитина, суд вважає за можливе застосувати міру покарання не пов'язану з позбавленням волі, а тому засудити до трьох років позбавлення волі умовно з 5-річним випробувальним терміном. Звільнити із зали суду. Всі ахнули!»

• *Ви були здивовані теж?*

Так, звичайно. Протягом року вони влаштували мені провокації, щоб зібрати ці порушення і раптом звільняють. Так от, у цьому судовому залі, який був закритий, тільки моя дружина змогла з боєм туди пробитись, вона кинулась одразу мені на шию і каже: «Ти знаєш, якою ціною звільняєшся?» Я кажу: «Ні. А в чому справа?». «Три дні тому у тернопільській тюрмі помер Анатолій Марченко, не три дні, а тиждень тому. І він вимагав звільнення всіх політичних в'язнів». Ось це теж зіграло роль, тому що там така хвиля була у зв'язку зі смертю Анатолія Марченка...а я..., вони перехопили мій лист, який я відправляв, у якому я теж заявляв, що після вироку оголошую безстрокове голодування. Це могло зіграти свою роль. Але однозначно те, що на зустрічі в Рейк'явіку між Горбачовим і Рейганом, Рейган дав список Сахарова як одну з умов нормалізації відносин між СРСР та США, звільнення в першу чергу ось цих політв'язнів, і от розпочалося потім звільнення.

• *Перш ніж ми перейдемо до завершальних запитань, не можу Вас не спитати про сучасних політичних в'язнів, які перебувають сьогодні на те-*

риторії Росії, можемо їх називати заручниками. Я знаю, що Ви зараз займаєте активну позицію у визволенні цих в'язнів, зокрема Ваш побратим Ахтем Чийгоз нещодавно повернувся з ув'язнення. Яку Ви ведете роботу у цьому напрямку, чи маєте надію, що представники кримськотатарського народу та представники інших національностей громадян України будуть визволені з цього полону?

Ви знаєте, я буду говорити про Крим. Там захистити права людини неможливо. Громадські організації, галас навколо арештованих, навколо катувань, які практикуються, він звичайно потрібний, щоб вони хоч трошки призупинили. Але дотримуватися прав людини там не будуть, тому що окупаційний, терористичний, тоталітарний режими можуть триматися тільки на репресіях. Тому головним рецептом захисту прав людини є звільнення від окупації, іншого шляху немає. Але тим не менше потрібно стосовно кожного в'язня щось робити. Ось ви пригадали Ахтема Чийгоза та Ільмі Умерову, так з допомогою Реджепа Ердогана в переговорах з Путіним йому вдалося виоторгувати... я кажу виоторгувати, а не випросити, тому що в них там був обмін. Вони обміняли на двох професійних убивць, Літвінов і Сімонов здається, прізвиська фігурували в турецькій пресі. Їх звинувачували у вбивствах чеченських дисидентів по всьому світу. І останнє вбивство, за яке вони були заарештовані – це вбивство головного редактора сайту «Кавказ-центр» Абдулвахіда Еділгерієва. Тому говорити про моральність, чи виправдані такі обміни?...і, до речі, одразу після цього обміну через декілька днів нових чотирьох людей у нас заарештували. При цьому, під час арешту одну жінку вбили. Напевно Росії завжди потрібний цей обмінний матеріал під рукою тримати. Що виходить – ми зовсім невинних людей обміняли на професійних убивць, які завтра можуть опинитись у Європі чи в іншому кінці світу і вчиняти свої злочинні дії. Можна говорити про обмін військовими полоненими – це одна справа, але от такий обмін... Ахтем Чийгоз прямо сказав: «якби я знав, що мене обміняють на вбивць, то ніколи б не погодився вийти на свободу».

Я повинен сказати, що в тій атмосфері, яка зараз у Криму, в окупованому Криму, виступити проти окупантів, сказати щось, відстоювати своє – це насправді велика мужність. І ці люди, які си-

дять у нас, 67 осіб – це насправді наші герої, ми їм винні, повинні попіклуватися про них. Ну що ми можемо зробити? Наприклад, Меджліс оголосив, що всі діти політв'язнів, репресованих окупаційним режимом, є дітьми кримськотатарського народу незалежно від їхніх національності та віросповідання. Там зараз 110 дітей. І кожна дитина щомісячно отримує від нас по 5 000 рублів – це 100 доларів, тому що вони практично залишились без засобів для життя, забрали ж їхніх батьків, годувальників, а в деяких сім'ях по 5, по 6 дітей. Тільки так ми можемо їм допомогти. Але насправді це одночасно і моральна підтримка також, бо коли сидиш там у в'язниці передусім думаєш, як там мої діти, мої рідні. Звичайно, ми все робитимемо, щоб звільнити їх, але я кажу, навіть якщо ми їх звільнимо, то Росія наступного разу набере може навіть у декілька разів більше.

• І останнє запитання до Вас – не буду перебільшувати, але абсолютно щиро хочу сказати, що для мене Ви Велика Людина як і для більшості українців, і Ваші слова мають велике значення, великий вплив. Ви пройшли серйозний життєвий шлях і я переконаний, що попереду Вас також чекають великі справи. Однак я б хотів Вас попросити з висоти свого життєвого досвіду, щоб Ви могли підказати своїм співгромадянам по всій Україні? Як гідно пройти життя з високо піднятою головою, щоб це життя було присвячене не лише тому, аби бути успішним, але щоб бути корисним своєму народові, відновити територіальну цілісність України, жити мирно в середині і зі своїми сусідами та будувати ефективну, демократичну та правову Україну?

Може, це звучить досить абстрактно, але я завжди дотримувався такої думки, що не може окрема людина бути щасливою, коли нещасливий її народ та нещаслива її країна. Обов'язково це якось про себе нагадає. Люди в першу чергу повинні думати про те: «Як мій народ? Як моя країна?». Ахтем Чийгоз якось нещодавно висловився більш радикально. Він сказав, що ми відновимо нашу територіальну цілісність тільки тоді, коли українці будуть готові помирати за цю цілісність. Тому повинен бути сенс життя. Щоб у людини була самоповага відчувати себе громадянином, людиною врешті-решт, вона повинна виконувати свій обов'язок незалежно від обставин. Я дуже

добре пам'ятаю один випадок у моєму дитячому житті, який сильно на мене вплинув. Ми якось з кіно виходили, мені було тоді 13 років, і попереду йшла людина, сльота тоді була, ця людина спіткнулась і з криком впала. Щось під ногами в нього блиснуло. Виявилось, що це дрiт впав, він зачепився за нього, корчився та помирав. Всі кричали: «що робити? Допоможіть, допоможіть!». І ніхто нічого не може зробити. І коли я прийшов додому та розказав про випадок. Батько запитав

мене: «А ти що зробив, щоб врятувати цю людину? Ти ж був у гумових чоботах. Можна було його звільнити від цього дроту». Ну я кажу: «Батьку там дядьки дорослі були, також у гумових чоботах. Там сльота, всі в гумових чоботах!». Батько каже: «Я ж не питаю, що робили інші. Я в тебе питаю». Тобто в мене така філософія, що кожен повинен відповідати за свої дії, незалежно від того, як вчиняють інші. Якби всі так ставилися до свого обов'язку, то у нас була б процвітаюча країна.